

Čermák, Ivo

Autobiografická paměť a životní příběh

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. P, Řada psychologická. 2004, vol. 52, iss. P8, pp. [29]-41

ISBN 80-210-3497-1

ISSN 1211-3522

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/114355>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IVO ČERMÁK

AUTOBIOGRAFICKÁ PAMĚŤ A ŽIVOTNÍ PŘÍBĚH¹

Klíčová slova: autobiografická paměť, epizodická paměť, repizodická paměť, životní příběh, autobiografický imperativ.

Souvislosti mezi paměťí a narativitou

Ulrich Neisser (1986) připouští, že nemáme téměř žádné systematické znalosti o paměti, kterou používáme v každodenním životě. Ještě v roce 1990 píše jiný kognitivní psycholog Robert Schank o tom, že podstatě a struktuře každodenní paměti není věnována náležitá výzkumná pozornost. V roce 1994 se Ulrich Neisser nevyjadřuje již tak otevřeně, avšak z jeho článku vyplývá, že stále o paměti mimo laboratoř víme zoufale málo. A o devět let později se psychologové zabývající se autobiografickou paměťí vyjadřují stejně „vágně“ (Fivush, Haden, 2003). Je možné tento stav vnímat jako stagnaci a rezignaci na vytvoření modelu, který by svou přesností mohl konkurovat modelům odvozeným z laboratorních výzkumů, nebo jde naopak o věrohodnější výklad reality praktického fungování paměti v kontextu běžného života? Nemůže tato „rezignace“ znamenat upřímné přiznání, že inherentním rysem autobiografické paměti je vágnost a nepřesnost, které ji však nedevalvují, nýbrž jí propůjčují atributy životaschopnosti a výhody pro její nositele? V následujícím textu se pokusím prozkoumat, zda by přesun důrazu na souvislost autobiografické paměti s narativitou (vyprávěním životních příběhů) mohl přispět k porozumění fungování autobiografické paměti.

Autobiografická paměť není v psychologii úplně novým tématem, její systematické studium spadá do 80. let minulého století (např. Rubin, 1986), přibližně do stejné doby, kdy se začíná konstituovat narativní psychologie (Sarbin, 1986). Výzkum paměti jako takové má však bohatou tradici, která je fundována teoriemi i výzkumnými nálezy ve značném rozsahu. Nabízí se proto například otázka, zda lze využít k objasnění autobiografické paměti již identifikované druhy paměti, které vyjadřují její odlišné funkce. Pojetí krátkodobé a dlouhodobé paměti, nám samo o sobě příliš v porozumění autobiografické paměti nepomůže, neboť oba druhy abstrahují od kontextu a vypovídají o časové dimenzi paměti v

¹ Studie byla podpořena projektem GA AV ČR (r.č. A 7025402)

oba druhy abstrahují od kontextu a vypovídají o časové dimenzi paměti v příliš formalizované podobě. Užitečnější je především Tulvingovo (1972) rozlišení sémantické a epizodické paměti.² Zejména epizodická paměť má blízko k paměti autobiografické neboť jde o dlouhodobou paměť, která se váže na osobní zkušenost nebo epizody, které se staly v určitém čase a na specifickém místě. V širším slova smyslu je autobiografická paměť strukturou, která náleží do oblasti sebepoznání vlastní identity. Ve své bohatosti a plnosti se vynořuje v dospělosti a je přímo spojena s prožitými událostmi.

Událost tvoří jádro, které je východiskem pro vytvoření kvazinarativní struktury, jak ji nazývá teoretik paměti Edward Casey (1987). Vzpomínky, které jsou takto konstruovány mají podobu příběhů nebo části příběhů. Mají identifikovatelný začátek, určitý vývoj motivů nebo témat a mohou dospět k závěru jako rozuzlení. Vzpomínka, která se uchovala (zapamatovala) jako epizoda, nemůže být vybavena pouze jako abstrakt, shrnutí zbavené košatosti významů a vázanosti na kontext, ale může být rozvzpomenuta pouze jako převyprávění příběhu. Některé epizodické vzpomínky jsou nabitě významy více než jiné, jsou spojené s emocemi jak pozitivními, tak negativními. Některé jsou častěji vyprávěny, dobře se „prodávají“, a zároveň jsou výrazem originální signatury příběhu či příběhů, jimiž se představujeme světu. Některé se vyprávějí hůř, neboť jsou bolestivé nebo nedostupné naší interpretaci – „zapečetili“ jsme je a z nejrůznějších důvodů je nevyprávíme. Dříve či později si však najdou svoji cestu ven a začnou podrývat dominantní příběh, který nám slouží k porozumění vlastnímu životu, udržení jeho relativně nenarušené kompozice. A to je chvíle, kdy se objeví narativní trhлина, kdy nastává „potíž“ v příběhu, jak tento rys narativity označuje Bruner (1991/1994, 1996/1999). Jedinec se může zhroutit nebo začít s procesem převypravování svého příběhu, ať již sám, či s pomocí terapeuta (Čermák, 2001, 2004a,b). Jiné příběhy jsou dobře komponované a tvrdošijně drží každodenní běh života v neměnné kontinuitě a koherenci. Jiné jsou iluzemi, které jsme si dlouho budovali či jsme si je vypůjčili od jiných. Ty pak mohou vstoupit do našeho života jako falešné příběhy.

Hranice mezi sémantickou a epizodickou paměti je méně ostrá, než se domnívá Tulving. Neisser (1986) uvádí, že bližší realitě je představa, že jedna přechází do druhé. Někdy totiž můžeme zapomínat převážně dílčí epizody a pamatovat si pouze invarianty a to v závislosti na frekvenci opakování. Avšak častěji zůstává přístupno evokaci z paměti jen několik dílčích vzpomínek. Pomocí Tulvingovy dichotomie jim zcela neporozumíme, protože takové vzpomínky nemají vlastnosti čistě epizodické paměti, i když se takovými zdají být. Jako by ležely v pásmu přechodu mezi epizodickou a sémantickou paměti. Neisser je nazývá „repizodickou“ paměti. O takových vzpomínkách přemýšlíme nikoli jako o věcech, které jedinec udělal, ale jako o druhu věcí, které jedinec dělá. Stejně tak dobře mohou být nazvány reprezentativními nesymbolickými vzpomínkami. V této souvislosti se jako relevantní jeví i Freudův (1899/1962) koncept vzpo-

² Epizodická paměť zhruba odpovídá Schankově (1990) vymezení obecné paměti na události („general event memory“).

mínkového (paměťového) plátna („screen memories“), podle kterého nemusí být ranné vzpomínky vždy vybavovány na základě skutečných událostí, ale mohou být určeny nevědomou spojitostí mezi potlačenými přáními a pamětí. Podle Neissera však může jít nejenom o fenomén falešné paměti, ale i hlubší „záblesky paměti“ (fleshbulb memories) z dětství, které také považuje za repizodickou paměť.

Rozdíl mezi repizodickou a epizodickou pamětí lze chápat jako rozdíl mezi shrnutím, které předchází kapitole v románu a kapitolou samotnou. Repizodická paměť odkazuje k jistým obecnostem, pravidlům, habituálním jednáním, zatímco epizodická zachycuje výjimky, anomálie, odchylky od kánonu. Schank (1990) v této souvislosti tvrdí, že jedinými vzpomínkami, které se dají vyvolat, jsou takové, které pro jedince znamenají vybočení ze scénáře, chybu v realizaci scénáře, tedy nikoliv vlastní životní scénář. A platí to i naopak – nejsnadněji si zapamatujeme to, co je neočekávané, dokonce bychom mohli říci, že čím více je událost neočekávaná, čím víc je v konfliktu s normou či kánonem, tím více jsme puzeni k jejímu vyprávění.

Z dosavadních úvah je patrné, že k vymezení autobiografické paměti lze využít Malcolmovo pojetí osobní paměti, Tulvingův koncept epizodické paměti a Neisserův návrh repizodické paměti. Autobiografická paměť však pravděpodobně potřebuje všechny aspekty, které byly výzkumníky zjišťovány jako druhy paměti, včetně dlouhodobé a krátkodobé paměti. Autobiografická paměť je pak jakousi „superpaměť“, která jakoby zahrnovala všechny druhy paměti, je to paměť celého života, běhu života, toku životního času nebo snad životní čas sám o sobě (Rubin, 1986). Je to suma vědění o našem životě a jako taková je bází pro koncept já. Čím jsme starší, tím komplexnější podobu dostává náš životní příběh, tím významově zahuštěnější se stává naše paměť. Je to paměť, na jejíž dno jen stěží pronikne přímé světlo vědomí, je to útvar mající historickou hloubku, rozprostírající se jako geologické usazeniny v mnoha vrstvách (Casey, 1987).

Autobiografická paměť a události

Zdaleka ne všechna vyprávění týkající se Já (self-narativity) jsou pravdivým, historicky věrným zachycením události, pokud lze vůbec některým z nich přisoudit tento atribut. Jak se vyrovnat s tímto faktem naznačuje Neisserovo (1986) pojetí vztahu mezi epizodickou a autobiografickou pamětí. V epizodické paměti můžeme rozlišit 1. skutečnou událost, 2. událost, která byla jedincem prožívána a individuální zkušeností „zabarvena“, 3. následné zapamatování, 4. zapamatovaná událost jako verze skutečné události (viz bod 1), která je uchována následným zapamatováním (viz bod 3). Mechanismus autobiografické paměti je analogický, navíc však je do úvah o jeho fungování zahrnuta entita já. Autobiografická paměť je strukturována jako: 1. skutečná událost a historické já, které se na ní podílelo, 2. události v podobě, v níž byly tehdy prožívány, včetně toho, jak jedinec v té době vnímal své já (vnímané já), 3. pamatující si já (remembering self), což představuje jedince při vybavování události při nějaké pozdější příležitosti. „Self-

narativy“ se však neopírají pouze o epizodickou paměť, lidé začínají vyprávět o svém životě zpravidla okamžikem zrodu, ačkoliv si ho nemohou pamatovat.

Lze tedy přijmout tezi, že stimulans naší autobiografické paměti není skutečná událost naší existence, ale pouze prožité události (Neisser, 1986), nebo jak říká Seymour Chatman (1978), skutečné objekty se stávají estetickými objekty. Paměť zahrnuje kreativní transformaci zkušenosti, spíše než by byla internalizovaná reduplikací obrazů nebo stop, které jsou konstruovány jako kopie (Casey, 1987). Nejde o fotografie, ale o fikce.

Paměť není zachycením našeho vnějšího příběhu, ale perlou, kterou vydolujeme z minulosti vnitřního života, nepostihuje naše bytí, ale zkušenost, neznamenává soubor událostí, ale příběhů (Schank, 1990). Vzpomínáme-li, vždy vybereme události, které mají nějaký důvod, události, které nás zaujaly. Transformujeme je podle určité zápletky, charakterizace či žánru a zasadíme je do našeho prožívání či zkušenosti. Paměť je tak forma vyprávění příběhu, který se neustále rozvíjí v mysli a často se ve vyprávění mění (Eakin, 1985, 1990).

Autobiografická paměť je ve skutečnosti faktem umělecké fikce. Paměť slouží jako nepostradatelný zdroj sebepoznání, ale nikoli ve zjednodušujícím modelu pasivního skladu informací. Jsme-li uprostřed příběhu, pak jsme schopni mu porozumět, protože vnímáme témata, konflikty, postavy, atmosféru, symbolické propojení, koherenci, významy. Jsme toho schopni také díky naší kapacitě zachytit v příběhu významy minulosti ve vztahu k přítomnosti a také proto, že jsme nadáni výsadou anticipovat budoucí. Různá očekávání, která jsou přítomna v daném čase, se mění v průběhu „čtení textu“ životního příběhu, jsou modifikována a transformována. Casey (1987) tvrdí, že i v životě se minulost vyvíjí jako zápletky, bez ohledu na to, zda události života jsou takto interpretovány či nikoli. Je-li tomu tak, pak se v důsledku podobné struktury sekvencí životních událostí struktura i obsah autobiografické paměti snadno „zahušťuje“, tj. stává se obsažnější, obsazenější paměťovými záznamy, které se rychle uspořádají do logických či koherentních celků.

Kognitivní psychologie životních událostí se soustřeďuje na význam, který lidé dávají událostem ve svém životě. Jeho tvorbu pojímá jako mentální procesy a rozděljuje je do různých faset – paměť na události, schéma příběhu, teorie scénáře, autobiografická paměť, atd. Jedinec je chápán jako vnímatel tvořící smysl. Výzkumně však kognitivní psychologie většinou zachází s příběhy schématicky, opírá se o krátké psané viněty, speciálně vytvořené pro experiment se všemi atributy, které takový design vyžaduje a tudíž zcela opomíjí řečovou událost – takové „laboratorní“ příběhy nebyly nikdy nikomu vyprávěny a velmi často jsou odlišné od těch, které jsou produkovány v běžné konverzaci. Autobiografická paměť je konceptuálně zakotvena v kognitivní psychologii v takových pojmech jako je přesnost, patologie, informační sklad a zpracování informací, uchování a zapominání, mentální reprezentace, počítačové modely a scénáře, kognice a emoce a různé subkategorie paměti jako již zmíněné epizodické či sémantické. Zdrojem biografických údajů a výzkumným materiálem jsou často spontánně psané deníky, ty však slouží pouze jako kritérium pro testování pozdější výbavnosti obsahů. Pokusné osoby mohou být také vyzvány, aby psaly deníky pro experimentální účely tak, aby byly později využitelné pro zkoumání výbavnosti paměti, ji-

nými slovy – jsou jako metoda standardizovány, přinejmenším v některých kritériích (např. Linton, 1982, White, 1982). Jako příklad lze uvést dnes již klasický a hojně citovaný introspektivní výzkum Willema Wagenaara (1986), který zaznamenával události svého života po dobu šesti let a třídil je do čtyř kategorií – kdo, co, kde a kdy. Poté analyzoval, jak mohou být události na základě těchto kategorií v různých časových odstupech a pod vlivem různého počtu a typu náповědí vybaveny. Zachycoval rovněž příjemnost, nápadnost, výjimečnost a emocionální ladění každé události a tyto charakteristiky poté posuzoval také ve vztahu k výbavnosti (komplexněji je analyzoval později – Wagenaar, 1994). Deníky však mají také svoje vlastní charakteristiky s variabilními kritérii obsahu, osobního užití, privátních norem (Linde, 1993, Wiener, Rosenwald, 1993). Mohou také sloužit jeho autorovi jako obrana či jako reintegrace těch prožitkových hodnotových komponent, které podporují a zvyrazňují pocit významnosti vlastního já nebo jako anulování oněch složek, které takový hodnotový systém narušují. Taková obrana může nabýt různé narativní podoby – od sebeobžaloby až po nezúčastněný kronikářský přístup. Umožňují jeho autorovi objektivaci negativních zážitků a zkušenost apod. (Viewegh, 1996, 1999).

Někteří autoři se snaží postihnout rozdíl mezi deníky a autobiografiemi v duchu, který naznačil Hayden White (1973), když se pokusil odlišit kroniku (sekvenční záznam události) a historii (události jsou interpretovány či zpracovány do podoby narativního výkladu). Pokud jsou deníky kronikou, pak autobiografie jsou historií. Stejně jako již zmíněný Viewegh (1996, 1999) je také Edwards (1997) přesvědčen o tom, že ani kroniky, ani deníky nejsou psány jen jako slepý záznam událostí, ale obsahují i autorův úhel pohledu. Co jiného může být důraz na sekvenční uspořádání událostí, pozornost věnovaná začátku, průběhu a konci, často i morální hodnocení nebo poučení? Deníky jsou v jistém smyslu stejně důležité jako historie a narativity, oba žánry jsou výkladem. Historie dovoluje rekonstrukci chronologického uspořádání, deníky a kroniky umožňují odhalit základní příběh. Vyskytují se i jiné dichotomie jako je například syžet a fabule (Propp, Bruner), „histoire“ a „recit“ (Gennete) a „taleworld“ a „storyrealm“ (Youngová). Zjednodušeně, ale výstižně lze říci, že jde vždy o rozdíl mezi skutečnou událostí a pamětí lidí či příběhem o ní (Edwards, Potter, 1992) nebo že jde o souvislost mezi světem historek (taleworld) jako sekvenčně uspořádaných událostí, který evokuje „fylogeneticky“ starší říší příběhů (storyrealm), tj. svět ležící „jakoby“ za textem (ať už jde o fakta nebo fikci), v němž údajně uložené události vyjdou najevo, jak se domnívá Katherine Young (1987, 1989).

Psané autobiografie nejsou jen mentálními reflexemi o žitém životě, ale i příklady kulturně a historicky vázaných textových žánrů. A jako takové vytvářejí autobiografickou paměť, která je přístupná i nelaboratornímu výzkumu. V euroamerické kultuře je však třeba vzít v potaz takové dimenze jako je reflexe a sebereflexe, utváření smyslu vlastního já, retrospektivní hodnocení života, vyprávění příběhu o seberealizaci, utrpení, kariéře, tedy něco, co by ortodoxní experimentální psycholog nazval intervenujícími proměnnými, co by považoval za intruze znemožňující mu čistý výklad zjištění. Výzkumník se v psychologii musí bohužel smířit se „zašpiněnými“ interpretacemi.

Ludwig Wittgenstein (1993) ve svých filozofických aforismech koncizně vyjadřuje podstatu paměti – slova jako zapamatovat si a zapomenout, která obvykle psychologové užívají k tomu, aby označili privátní mentální procesy, jsou nejlépe analyzovatelná v jejich veřejném užití, což však na druhé straně neznamená odmítnutí existence vnitřních mentálních procesů. Avšak mylným je předpoklad, že obraz vnitřního procesu nám dává přesnou ideu užití slova zapamatovat. Wittgensteinova myšlenka nás dovede k přesnějšímu vymezení předmětu výzkumu autobiografické paměti: zaměření na intersubjektivní konvence a na limity jedince ve vztahu k verifikaci tvrzení o paměti, které činí sám nebo jiní. Coulter (1985) zastávající tento názor dále dovozuje, že diskurz paměti a zapomenutí dovoluje retrospektivním tvrzením o vědění či poznání, aby s nimi bylo zacházeno interakčně senzitivním způsobem – např. „zapomněl jsem X“ může implikovat že X bylo před tím známo, zatímco zdánlivě podobné „nepamatuji si X“ neimplikuje žádnou takovou předchozí znalost. Praktické konsekvence jsou zřejmé, představíme-li si například soudní síň, kde se uvedený výraz stává užitečným únikovým prostředkem. Paměť je viditelná ve veřejném diskurzu, může být použita jako znak či symbol srozumitelných, popsatečných a na normy orientovaných praktik.

Derek Edwards a Jonathan Potter (1992, také Edwards, 1997) považují epistemologický status původních událostí za velmi problematický. Podle nich nezískáme příliš mnoho relevantních zjištění, zaměříme-li se na jejich zkoumání. Jen zřídka můžeme generovat objektivní záznam a pokud ano, pak je vždy náchylný k mnohočetné interpretaci. Jinak řečeno, konfrontace reality s pamětí je nedůležitá a neúčelná. Vybavování vzpomínek v každodenní konverzaci je sice primárním zájmem každého jednotlivce, avšak vždy jde o pokus rekonstruovat akceptovatelnou a komunikovatelnou verzi toho, co se ve skutečnosti stalo. Kenneth Gergen (1994) zdůrazňuje sociální kontext ještě ve větší míře. Vychází z výkladu dvou extrémních pozic při studiu paměti. První z nich – psychologický esencialismus chápe paměť jako proces zahrnující self uvnitř myslí či mozku, což je předpokladem většiny teorií paměti. Podle Gergena může takové pojetí jen málo objasnit míru přesnosti vybavení vzpomínky. Druhou pozicí je textový esencialismus, který uznává pouze text, neboť osoba a self nejsou pro postmoderní myslitele užitečnými kategoriemi. Pro Gergena pak mohou záznamy paměti nabýt významu prostřednictvím praktického použití, ne uvnitř myslí, ne uvnitř textu, ale pouze v sociálních vztazích. Neisser (1994) však tento pokus hodnotí jako přístup, který ve skutečnosti, byť skrytě, uznává existenci vnitřního já a ospravedlňuje sebepoznání. Lidé jsou totiž podle Gergena jak těmi, kdo vnímají, tak těmi, kdo si pamatují. Neisser nemůže přijmout sociální konstrukcionismus jako výkladovou platformu paměti, ani v Gergenově alibistickém pojetí. Podle Neissera jsme schopni přímo vidět, slyšet a cítit, kde jsme a co děláme, dokonce i když jsme v sociálních vztazích. Avšak můžeme také přesně či méně přesně rekonstruovat minulost. Přihodí-li se něco zde a nyní, nemůžeme se tak snadno vymanit ze své paměti, ze svých vzpomínek na dobu nedávnou i velmi vzdálenou. Ať se nám to líbí nebo ne, sebepoznání a paměť jsou vnitřně multimodální a nemohou být redukovány na jediný zdroj informace.

Otázka, zda bychom se neochudili o nějakou podstatnou dimenzi našeho bytí, pokud bychom rezignovali na pokusy zachytit či rekonstruovat minulost co možná nejpřesnějším způsobem, je kritickou výzvou pro stoupence sociálně konstrukcionistického pojetí autobiografické paměti. Vyjadřuje také odlišnou názorovou pozici – má totiž smysl se zabývat tím, co se stalo (např. Baddeley, 1992, Neisser, 1992) a ani vědomí, že přítomná zkušenost bude vstupovat do takto vytvářených obrazů, nezmenšuje význam explorační paměti jako schopnosti podnikat exkurzy do minulosti a přinášet o nich svědectví.

Basální charakteristikou autobiografické paměti je její sebezáchovná funkce. K tomu, abychom zvládli současnost či abychom přežili budoucnost, potřebujeme upřímný záznam minulosti. A dokonce i když takový záznam nemáme k dispozici, musíme stále věřit, že je minulost sestavena z určitého souboru událostí, které mají na současnost vliv. Z toho rovněž vyplývá, že i současné události budeme mimo jiné vážit jejich možnými konsekvencemi v budoucnosti. Pokud bychom se vzdali této lidské výsady, jak bychom potom kupříkladu odlišili divokou smyšlenku od střízlivé zprávy? A v souvislosti s fenoménem falešné paměti, který v devadesátých letech minulého století otrásl psychologickými i právními kruhy ve světě³ se pak vynořuje pragmaticky nejdůležitější otázka: jak by se falešné obvinění či nařčení lišilo od pravdivého?

Autobiografická paměť je především každodenní paměť, a proto ji nelze vytrhnout z kontextu. Už jen fakt, že paměť je v těsném spojení s výzkumně „měkčím“ pojmem já, self, a že tuto vazbu nelze zrušit, svádí k méně exaktním výrokům o paměti a komplikuje její tradiční výzkum. Zakomponujeme-li koncept „já“ do našeho pohledu na paměť, pak podle Neissera (1994) vypadá proces zapamatování a vybavování autobiografických vzpomínek následovně: „já“, které představuje „self“ zapamatované dnes, není historickým „já“ včerejška, ale pouze jeho rekonstruovanou verzí. Neisser se tak v interpretaci autobiografické paměti posunul blíž k postmodernistickým přístupům, což vynikne v porovnání s jeho dřívějším přesvědčením o kontinuitě a stabilitě „já“ v různých kontextech a v čase.

Autobiografická paměť , životní příběh a zapomínání

Autobiografická paměť je podivný druh fikce. Steele (1986) použil novotvar pro vyjádření jejího zvláštního statusu – nazývá ji „fakcí“ (faction) – aby tak vyjádřil hybridní povahu autobiografické paměti, v níž se fakta prolínají s fantazií. Autobiografické vzpomínky nejsou tudíž spolehlivým zdrojem faktů, představují něco, co znovu a znovu objevujeme (Eakin, 1985, 1999). To znamená, že při opakovaném vyprávění nejde o tentýž příběh, protože ani my nejsme stejní. Data životní historie jsou nutně zatížena touto charakteristikou. „Datový“ přístup k paměti je značně zjednodušující, stačí jen pokusit se rozlišit narativní a historickou pravdu, abychom připustili marnost hledání přesných paměťových údajů

³ Diskuse o problému falešné paměti viz např. Schachter 2001/2003

(Spence, 1982, Čermák, 2003). Snad bych si v metaforické rovině mohl dovolit uvažovat i o narativní a historické paměti. Historická pravda je vybavena údaji, ale chybí jí výpadky paměti, pochybnosti, příkrášlování, pomíjivosti, přesně to, co nacházíme narativní pravdě. Historická paměť je pasivní, je to skladiště dat. Příběh zachycený historickou pamětí je příliš pravdivý na to, aby mohl být považován za věrohodný a příliš přesný na to, aby byl vnímán jako „lidský“. Podobné pocity zakoušíme, nasloucháme-li příběhům, které vyprávějí savanti – příběhy jejich života se vyznačují naprostou přesností, avšak také naprosto frapantním nedostatkem smyslu pro přítomnost vlastního já (Treffert, 1989). Data sama o sobě nepředstavují problém. Příběh dokáže vyprávět i dobrý softwarový program, „nakrmíme-li“ jej patřičnými údaji. Ale pokud ho nenaučíme zapomínat, a to specificky lidským způsobem, pak pro nás nikdy nebude osobou. Bez zapomínání je těžké žít, tvrdí kdesi Nietzsche. Dokladem je například Lurijova (1973) případová studie o muži, který nic nezapomínal, všechno si od dětství pamatoval, neměl žádnou amnézii, a jeho schopnost pamatovat si byla neomezená. Ukázalo se však, že taková osoba nemůže vyžít jako jiní lidé, nemá svůj vnitřní svět. Zapamatování jako báze našeho osobního příběhu, tak jak ho známe, je příliš konfúzní, neurčitá, rozmazaná, než aby je mohl nějaký počítač napodobit. Opět se nelze vyhnout připomenutí jáského principu, pocíťovaného, uvědomovaného či zapamatovaného a pamatujícího já, bez něhož není možné zachytit a sdělit původní zkušenost organizovanou v čase osobní minulosti člověka. Bez této dimenze jde jen o slova, nic než slova.

Bez zapomínání by dokonce nemohlo existovat umění a kreativita, neboť „zapomínání je kompost na němž mohou vyrašit výhonky nových idejí“ (Randall, 1997, 225). A je to právě umělec, který je podle Grahama Greena nadán největší schopností zapomínat. Zapomínání je zřídlem imaginace a proto je mu podmínkou k přežití jako umělce. V opačném případě se stává sterilním.

Randall (1997) tvrdí, že čím větší a náhodnější je zapomínání, tím lepší příběh může vzniknout. Zapomínání je spíše otázkou kvantity než kvality. V průběhu zapamatování a vzpomínání jsme konfrontováni s mlhavostí a nejistotou, hledáme-li nějaká pravidla, nacházíme je, ale vzápětí o nich pochybujeme. Proces zapamatování v každodenním životě se v tomto světle jeví jako ztrácení, ale také jako získávání. Tato pomíjivost a neurčitost dovoluje lidem, aby se na své životy dívali z jiného úhlu pohledu – připustili-li, že žijí v mírném sebeklamu a pošetilosti, mohou odlehčit svůj úděl sebeironií. Ale jsou bohatší tím, že žijí nejenom v přítomnosti, ale i v budoucnosti a minulosti.

Autobiografická paměť, životní příběh a koherence

Zapomínání je lidmi obvykle považováno za úbytek, který vyžaduje kompenzaci. Důsledek vyznění tohoto přirozeného procesu v aktuálním i ontogenetickém horizontu je pesimistický, pokud jej chápeme izolovaně. Vezmeme-li v úvahu vyprávění založené na autobiografickém vzpomínání, vsadíme zapomínání do širšího rámce lidské zkušenosti. Ta ze své podstaty, jak tvrdí Stephen

Crites (1986), směřuje k dosažení estetické koherence. Pokud by paměť fungovala tak, že by se uchovávaly dílčí prvky, jako například sensorické vjemy, zkušenost by se nevytvořila, dokud by tento sensorický paměťový materiál nenabyl estetické struktury, buď v podobě příběhu nebo alespoň artikulované vizuální představy, která zůstane vězet v paměti. Roger Schank (1990) je přesvědčen o tom, že pokud by paměť zůstala pouze nespojitým souborem dílčích epizod života jedince, pak by člověk nikdy nedokázal najít ani jednu jedinou věc. Avšak rovněž je nemožné, aby neustále setrvala v podobě stabilní struktury. Z tohoto důvodu je většina událostí v našem životě rozbita do jednotlivých komponent a teprve následně a postupně včleňována do obecné paměti na události vždy ve vztahu ke konkrétnímu místu a času. Tento proces demontáže událostí našeho života a jejich odložení (nebo uložení) pro budoucí použití, je nezbytným aspektem širšího procesu, který nazýváme učením se na základě zkušenosti. Veškeré zkušenosti musí být podle něj rozříšeny a analyzovány, abychom se z nich mohli učit a abychom mohli uložit novou informaci, která bude v případě potřeby dosažitelná. Pokud však máme vyprávět příběh o určité události, tj. vyvolat jej z paměti, rušíme tento proces rozbíjení na jednotlivé komponenty. Máme spíš tendenci vyprávět události tak, aby vyprávění drželo pohromadě, aby bylo koherentní v naší mysli. Tato představa je v souladu s obecným pojetím příběhu – jakéhokoli příběhu – jako prostředku, který vnáší řád do chaosu. Příběhy jsou způsobem uchování spojitosti událostí, které by jinak spolu v čase nesouvisely. Vyprávění příběhů směřuje k vytváření jednoty sekvencí událostí, které se tak snadněji zapamatují. Pokud je tato tendence narušena, pak jednotlivé části v paměti zůstanou izolovány, tj. odděleny od předchozí i následující události. Příběhy tak mají autoterapeutický i terapeutický účinek – činí události stravitelnějšími (např. Čermák, 2001, 2004b).

Schank (1990) tvrdí, že lidé jsou kolekcemi příběhů, skladem příběhů, studnicí příběhů. Lidé v ontogenetické trajektorii shromažďují příběhy a když mají příležitost, vyberou vhodný příběh a vyprávějí jej. Mimo jiné se domnívá, že posledně zmíněná charakteristika definuje také inteligenci. Narativní inteligence je pak schopností vyprávět správný příběh ve správný čas. Proto také vědění, z níž taková inteligence čerpá, je kolekcí stovek tisíců příběhů. Žádný poznatek nemůže být podle Schanka zakódován jinak, než jako příběh. To, co skutečně víme, jsou jen příběhy, které jsou konstruovány pomocí zkušenosti, narativních „faktů“, epitet či názorů nasbíraných v průběhu života. Příběh je východiskem k definici tří souvisejících termínů – poznání (vědění), inteligence a paměti: poznání je prožíváno jako zkušenost a příběhy, inteligence je schopnost použít zkušenost k vytváření či vyprávění příběhů, paměť je paměť pro příběhy, v níž jsou hlavními procesy tvorba, ukládání a vybavení příběhů. Tyto zapamatované příběhy konstituují náš vnitřní osobní příběh jako celek, jako naši zkušenost. Stává se naší vlastní definicí já. Jsme příběhy, které chceme o sobě vyprávět. Tyto příběhy vyprávíme nejenom proto, aby nám jiní rozuměli, ale také proto, abychom porozuměli sami sobě. Vyprávění příběhů nám dovoluje kompilovat naši osobní mytologii a soubor příběhů, které jsme nashromáždili, je do jisté míry tím, kým sami jsme.

Autobiografický narativní imperativ

Z předchozího výkladu je patrné, že hranice mezi fakty a fikcí, paměti a diskurzem, interpretací a narativitou jsou rozmazané. Fiktivní příběhy a vyprávění opírající se o „tvrdá“ data sdílejí mnoho podobných textových prostředků, kterými konstruují v příběhu plausibilní, neobvyklé a tedy příběhu hodné sekvence událostí, v nichž se věnuje pozornost příčinám a konsekvencím, vlivu a vině, charakteru a okolnostem, aby se tak dosáhlo věrohodného popisu události. Faktografické studie jako jsou historické popisy, biografie a etnografické texty se míchají s literární fikcí (Geertz, 1973/2000, White, 1973). Avšak studie paměti se většinou oddělují od literatury, konverzace, a jiných kulturních forem diskurzu, záznamů a naravit (na což upozorňuje např. J. Bruner, 1990). Lidské konání – jak nám potvrzuje naše zkušenost či jejich umělecká ztvárnění, je chaotické, mysteriózní a plné překvapení, avšak záznam tohoto stavu v paměti nemůže mít stejné charakteristiky.

Mínulost, současnost a budoucnost ve své jednotě vstupují do vytváření plausibilního příběhu, který o sobě a o jiných lidech vyprávíme a které o sobě a o nás vyprávějí druzí. Čím jsou nám bliž, tím více si je zpřítomňujeme v příbězích. Vytváříme si jakési příběhové typy, většinou skryté, živelně a jen někdy jsme schopni je reflektovat, ale vždy si je uchováváme v autobiografické paměti. Je-li tento proces otevřený neustálé revizi, pak je znakem zralosti. Pokud jde o jiné lidi, vždy zůstaneme vně jejich příběhu, nikdy nezachytíme jejich příběh úplně a nikdy nepronikneme dovnitř tak hluboko, abychom si byli jisti, že jde o pravdivý či věrohodný příběh.

Bez autobiografické paměti se neobejdeme, má podobnou naléhavost jako Kantův mravní imperativ. Náš život ve společenství lidí je nemožný bez biografického imperativu a náš osobní život by se zborčil bez imperativu autobiografického (Eakin, 1985). Neustálým přepracováváním příběhu vlastního života tvoříme sami sebe. Být osobou znamená mít příběh, který mohu vyprávět (Keen, Fox, 1974), příběh, v němž je self vždy narativně konstruováno (Schafer, 1992). Každý člověk má životní příběh, vnitřní narativitu jehož kontinuita a smysl tvoří osu jeho života. Pokud se chceme něco dozvědět o člověku, zeptáme se ho, jaký je jeho příběh, jeho skutečný nejvnitřnější příběh. Neboť jiný člověk je pro nás člověkem proto, že je vlastníkem příběhu, že má svou biografii. Člověk nás zajímá nikoli jako biologická, ale spíše jako biografická entita.

Autobiografický imperativ náleží do sféry lidských potřeb. Ochota lidí naslouchat příběhům jiných je úměrná naději, že i jejich příběh bude vyslechnut. A tak žijeme ve světě, který je utkán z příběhů, a jedním z nich je i náš příběh. Čím silnější je potřeba uspokojit autobiografický imperativ, tím více se snažíme spojit minulé, přítomné a budoucí do smysluplného tvaru, smířit „své já“ a „svůj svět“. Naléhavost autobiografického imperativu začínáme pociťovat někde na začátku mladší dospělosti, kdy tak stojíme na prahu svého příběhu, kterému chceme rozumět a v němž máme potřebu nalézt smysl.

Puzení autobiografickým imperativem musíme vyprávět příběhy, abychom od sebe odháněli zapominání, abychom udrželi vlastní zkušenost jako nepřetržitou.

Vztah k jiným lidem nám zprostředkovává fakt, že s nimi sdílíme stejnou potřebu vyprávět autobiografické příběhy a máme tendenci sobě i druhým rozumět v narativním kontextu. Nedokonalost vyprávění a vrtošivost paměti pak udržují oba jejich aspekty – autobiografický a narativní – v neustálém pohybu, mírné tenzi, pochybnostech a otevřenosti k revidování, doplňování, rekonstruování. Autobiografická paměť i vyprávění životních příběhů jsou životaschopnými svou nedokonalostí, obohacují nás nutkavými pobídkami k hledání a uchování smyslu autobiografického příběhu a marnost našeho počínání nám usnadňují tím, že dovolí, abychom příběh svého života vnímali tak trochu jako žert.

LITERATURA

- Baddeley, A.D. (1992). Working memory. *Science*, 255, 556–559.
- Bruner, J. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Bruner, J. (1991/1994). The narrative construction of „reality“. In M. Ammaniti, D.S. Stern (eds), *Psychoanalysis and development, Representation and Narratives*, New York, London: New York University Press, 15–38.
- Bruner, J. (1996/1999). *The culture of education*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Bruner, J. (2002). *Making stories. Law, literature, life*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Casey, E.S. (1987). *Remembering: A phenomenological study*. Bloomington: Indiana University Press.
- Coulter, J.(1985). Two concepts of the mental. In.: K.J. Gergen, K.E. Davis (eds.), *The social construction of the person*. New York: Springer-Verlag.
- Crites, S. (1986). Storytime: Recollecting the past and projecting the future. In T.R. Sarbin (ed.). *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. New York: Praeger, 152–173.
- Čermák, I. (2001). Příběhy žité a vyprávěné: od psychoterapie k identitě a epistemologii. In: G. Bianchi (Ed.), *Identita, zdravie a nová paradigma*. Human Communication Studies, Vol. 7, Bratislava: Veda, 77–92.
- Čermák, I. (2003). Psychologie v narativní tónině se vynořila v souvislostech. *Československá psychologie*, 6, 513–532.
- Čermák, I. (2004). Narativní racionalita jako princip narativního přístupu v psychologii. *Československá psychologie*, 1, 17–26.
- Čermák, I. (2004b). Narativní terapie: mnohohlasý chór. In I.Čermák, M. Miovský, V.Řehan (eds.), *Sborník z konference Kvalitativní přístup v psychologickém výzkumu „...tak trochu jiný příběh“*, Boskovice: Nakladatelství Scan, v tisku.
- Eakin, P.J. (1985). *Fiction in autobiography: Studies in the art of self-invention*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Eakin, P. J. (1999). *How our lives become stories. Making selves*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Edwards, D. (1997). *Discourse and cognition*. London: Sage.
- Edwards, D., Potter, J. (1992). *Discursive psychology*. London: Sage.
- Fivush, R. Haden, C.A. (eds.), (2003). *Autobiographical memory and the construction of a narrative self*. London: LEA.
- Freud, S. (1899/1962). Screen memories. In J. Strachey (ed.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 3. London: The Hogarth Press.
- Geertz, C. (1973/2000). *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství SLON.
- Gergen, K. J. (1994). Mind, text, and society: Self-memory in social context. In.: U. Neisser, R. Fivush (eds.), *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative*. Cambridge: Cambridge University Press, 78–104.
- Chatman, S. (1978). *Story and discourse*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Keen, S., Fox, A.V. (1974). *Telling your story: A guide to who you are and who you can be*. Toronto: New American Library.
- Linde, Ch. (1993). *Life stories. The creation of coherence*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Linton, M. (1982). Transformation of memory in everyday life. In.: U. Neisser (ed.), *Memory observed: Remembering in natural contexts*. New York: Freeman, 77–91.
- Lurija, A.R. (1973). *Malá knížka o velké paměti*. Praha: ŠPN.
- Neisser, U. (1986). Nested structure in autobiographical memory. In.: D. Rubin (ed.), *Autobiographical memory*. Cambridge: Cambridge University Press, 71–81.
- Neisser, U. (1994). Self-narratives: True and false. In.: U. Neisser, R. Fivush (eds.), *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–18.
- Randall, W.L. (1995/1997). *The stories we are. An essay on self creation*. Toronto: University of Toronto Press.
- Rubin, D.C. (ed.) (1986). *Autobiographical memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sarbin, T.R. (Ed.) (1986). *Narrative psychology: the storied nature of human conduct*. New York: Praeger.
- Schafer, R. (1992). *Retelling a life. Narration and dialogue in psychoanalysis*. New York: Basic Books.
- Schachter, D.L. (2001/2003). *Sedm hříchů paměti. Jak si pamatujeme a zapomináme*. Praha: Paseka.
- Schank, R. C. (1990). *Tell me a story: A new look at real and artificial memory*. New York: Scribner's.
- Spence, D.P. (1982). *Narrative truth and historical truth*. New York: Norton.
- Steele, R.S. (1986). Deconstructing history: Toward a systematic criticism of psychological narratives. In T.R. Sarbin (ed.). *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. New York: Praeger, 256–275.
- Treffert, D.A. (1989). *Extraordinary people: Understanding savant syndrome*. New York: Harper and Row.
- Tulving, E. (1972). Episodic and semantic memory. In E. Tulving, W. Donaldson (eds.), *Organisation of memory*. London: Academic Press.
- Viewegh, J. (1996). *Sebevražda a literatura*. Brno: Psychologický ústav AV ČR, Nakladatelství Pavel Křepela.
- Viewegh, J. (1999). *Psychologie umělecké literatury*. Brno: Psychologický ústav AV ČR, Nakladatelství Pavel Křepela.
- Wagenaar, W. A. (1986). My memory: A study of autobiographical memory over six years. *Cognitive Psychology*, 18, 225–252.
- Wagenaar, W. A. (1994). Is memory self-serving? In.: U. Neisser, R. Fivush (eds.), *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative*. Cambridge: Cambridge University Press, 191–204.
- White, H. (1973). *Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press.
- White, R.T. (1982). Memory for personal events. *Human Learning* 1, 171–83.
- Wiener, W.J., Rosenwald, G.C. (1993). A moment's monument? The psychology of keeping a diary. In. R. Josselson, A. Lieblich (eds.), *The narrative study of lives. Volume 1*. London: Sage, 30–58.
- Wittgenstein, L. (1993). *Filozofická zkoumání*. Praha: Filozofický ústav AV ČR.
- Young, K. G. (1987). *Taleworlds and storyrealms: the phenomenology of narrative*. Dordrecht: Martinus Nijhoff.
- Young, K. G. (1989). Narrative embodiments: Enclaves of the self in the realm of medicine. In.: J. Shotter, K.J. Gergen (eds.), *Texts of identity*, London: Sage, 152–165.

ABSTRAKT

AUTOBIOGRAFICKÁ PAMĚŤ A ŽIVOTNÍ PŘÍBĚH

Cílem studie je objasnit vztah mezi autobiografickou pamětí a životním příběhem. Explorovány jsou souvislosti mezi autobiografickou pamětí a jinými druhy paměti, zejména epizodickou a repizodickou. Analýze jsou podrobeny koncepty reálné a zapamatované události a jejich implikace pro výzkum. Kriticky je pojednán výzkum autobiografické paměti z hlediska sociálního konstrukcionismu, kognitivní a diskursivní psychologie. Předběžně je definováno narativní pojetí paměti jako zapamatovaný životní příběh a zapamatované a pamatující si já. Je zmíněna důležitost zapomínání pro autobiografickou paměť. Autobiografická paměť v souvislosti s životním příběhem je koncipována jako autobiografický narativní imperativ představující spojitost vzpomínek na minulost, zkušenosti s přítomností a anticipací budoucnosti.

Klíčová slova: autobiografická paměť, epizodická paměť, repizodická paměť, životní příběh, autobiografický imperativ.

ABSTRACT

AUTOBIOGRAPHICAL MEMORY AND LIFE-STORY

The study is focused on the relationship between autobiographical memory and life story. Links between autobiographical memory and other kinds of memory, especially episodic and repisodic ones, are explored. Real and remembered event are analysed as a concepts having implications for the research of autobiographic memory. Social constructionistic, cognitive and discursive approaches to autobiographical memory are critically discussed. Concept of narrative memory is tentatively defined as a remembered life story and remembered and remembering self-narrative. Importance of forgetting in autobiographical memory is mentioned. Autobiographical memory is linked to life-story and this linkage is outlined as a coherent shape of past memories, present experience, and anticipated future.

Key words: autobiographical memory, episodic memory, repisodic memory, life-story, autobiographical memory.

